

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

ТЕРПЕЛЮК ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 37.013.42 : 343.988-057.874(043.5)

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА
ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ –
УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

13.00.05 – соціальна педагогіка

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Гусак Петро Миколайович,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, завідувач кафедри
соціальної педагогіки та педагогіки вищої школи.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Карпенко Олена Георгіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, Інститут соціальної
роботи та управління, завідувач кафедри теорії
та технології соціальної роботи;

кандидат педагогічних наук, доцент
Рень Лариса Василівна,
Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т. Г. Шевченка,
психолого-педагогічний факультет,
доцент кафедри соціальної педагогіки.

Захист відбудеться «28» квітня 2015 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.09 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «26» березня 2015 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.М. Вольнова

Л.М. Вольнова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку України в умовах трансформації соціально-економічних відносин у суспільстві відбуваються не лише позитивні зміни, але й проявляються ускладнення в економічній, політичній та соціально-психологічній сферах, що негативно позначається на зростаючому поколінні й призводить до виникнення у них соціальної та пізнавальної депривації, зниження можливостей для реалізації емоційних і духовних потреб.

Дитячий вік найбільше піддається впливу різних чинників, у тому числі віктимогенного характеру. Аналіз негативних тенденцій у шкільному підлітковому середовищі дозволяє виокремити низку віктимних проявів: підвищений рівень агресивності, ворожості, роздратованості, що проявляються у безпричинній жорстокості; занижена самооцінка, конформність, ригідність, які переходять у безпорадність і жертвовницьку поведінку; наростання конфліктних ситуацій у системах «вчитель – учень», «батько – підліток», «підліток – підліток»; недостатня сформованість таких особистісних якостей та стратегій взаємодії, які змогли б забезпечити здатність підлітка протистояти негативним чинникам навколишнього середовища, проявити активність у життєвих ситуаціях соціального ризику; низький рівень спрямованості до саморозвитку та самовдосконалення тощо. У комплексі означені поведінкові прояви активізують процес віктимізації – перетворення дитини у жертву несприятливих умов соціалізації.

Порушене питання не нове у науці, хоча упродовж тривалого часу віктимологічна проблематика вивчалась переважно в рамках кримінології та кримінальної психології (Ю. М. Антонян, В. Л. Васильєв, О. М. Джужа, Д. В. Рівман, В. О. Туляков, В. Є. Христенко та ін.). Лише в останнє десятиліття з'являються дослідження українських та зарубіжних учених, у яких висвітлюються психолого-педагогічні аспекти віктимності неповнолітніх (О. О. Андронникова, З. І. Белоусова, Т. М. Вакуліч, О. В. Мосюндзь, А. Б. Серих, О. М. Хархан та ін.); аналізуються чинники віктимізації учнів середньої та старшої школи (Н. Волейс, Ю. В. Воронова, Е. В. Кіричевська, Л. В. Рень, О. Я. Шишко та ін.), при цьому особлива увага звертається на віктимогенний вплив сім'ї (Т. Вайнд, А. Й. Капська, О. Г. Карпенко, С. В. Мітіна, І. В. Пеша, Т. В. Рубан та ін.). У науковій літературі обґрунтовано сутність профілактики окремих проявів віктимної поведінки індивіда, але переважно у психологічному (С. І. Афанасенко, О. Б. Бовть, І. В. Ващенко, К. М. Гамова, М. П. Долгових, О. Є. Мойсеєва та ін.) та правовому аспектах (Ю. Д. Блувштейн, В. В. Василевич, С. О. Гаркавець, А. Ю. Кулієв, В. І. Полубінський та ін.).

Водночас більшість із названих досліджень стосуються переважно проблем осіб – реальних чи потенційних жертв злочинних діянь, тоді коли соціально-педагогічні аспекти віктимної поведінки порушуються лише в окремих працях вітчизняних дослідників (М. Д. Вовканич, Л. М. Завацька, Н. В. Іваньо, В. В. Нечитайло, С. С. Пальчевський) та зарубіжних учених (Я. І. Гостунська, І. В. Леонова, А. В. Мудрик, І. Н. Фузейнікова). Наразі маловивченими залишаються питання генезису віктимної поведінки дітей – жертв несприятливих умов навчання чи виховання, системи чинників, які детермінують її виникнення в учнів загальноосвітніх

шкіл, особливості прояву та попередження жертвоприноско-насильницьких стратегій взаємодії у підлітків, котрі не стали жертвами злочинних діянь.

Недостатня розробленість теоретичних засад превентивної та розвиваючої роботи з віктимними підлітками – учнями загальноосвітніх шкіл спричиняє таку ситуацію, коли соціально-педагогічна профілактика віктимної поведінки сьогодні не здійснюється на належному рівні, а профілактично-корекційні заходи, які мають попереджувати негативний вплив на вихованців, не завжди підібрані адекватно і тому не є ефективними. При цьому окремі дослідники (О. Г. Єделева, С. В. Коношенко, Т. Л. Лях, О. М. Прохорова, І. М. Сергієнко, В. М. Шахрай та ін.) звертають увагу на доцільність використання потенціалу інтерактивних, зокрема, театралізованих форм роботи, задля профілактики деструктивних проявів у поведінці дітей і підлітків та їхнього саморозвитку.

Виходячи з вище зазначеного очевидним стає вирішення низки *суперечностей* між: 1) необхідністю цілеспрямованої соціально-педагогічної підтримки підлітків, які переживають труднощі у налагодженні взаємостосунків і самореалізації, та недостатньо розробленим соціально-педагогічним інструментарієм превентивної роботи з віктимними школярами в умовах загальноосвітнього закладу; 2) наявністю широкого вибору форм та методів соціально-педагогічної роботи з підлітками загалом і відсутністю конкретних педагогічних рекомендацій для роботи з віктимними школярами у вирішенні завдань вікового, особистісного й індивідуального розвитку та нейтралізації віктимних поведінкових стереотипів; 3) доцільністю активного формування у віктимних підлітків стратегій адекватної міжособистісної взаємодії засобами інтерактивних методик та переважанню у практиці традиційних словесних методів роботи.

Виявлені проблеми та недостатня розробленість даного наукового аспекту обумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Соціально-педагогічна профілактика віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана згідно з планом науково-дослідних робіт і державних фундаментальних досліджень та є складовою частиною комплексних наукових тем «Ресоціалізація неповнолітніх правопорушників у виховній колонії» (№ ДР КПКВ 2201020, 2011-2013 рр.) і «Соціально-правові аспекти ресоціалізації неповнолітніх засуджених» (№ ДР 0114 U 002419, 2014-2016 рр.), а також комплексної теми «Актуальні проблеми соціальної педагогіки», над якою працює кафедра соціальної педагогіки та педагогіки вищої школи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Тему дисертації затверджено Вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 5 від 20.11.2012 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №1 від 29.01.2013 р.).

Мета дослідження: обґрунтувати сутність і особливості соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків, розробити педагогічні умови й експериментально перевірити ефективність їх запровадження у загальноосвітніх навчальних закладах.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити соціально-педагогічний аналіз проблеми профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл, розкрити сутність і чинники такої поведінки.

2. Обґрунтувати і розкрити педагогічний потенціал інноваційних, інтерактивних методик соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків.

3. Визначити, розробити критерії, показники та виявити рівні ризику віктимізації підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл.

4. Теоретично обґрунтувати модель і розробити програму соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл та експериментально перевірити їх ефективність у спроектованих педагогічних умовах.

Об'єкт дослідження: профілактика віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл.

Предмет дослідження: педагогічні умови і методики соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків (12-14 років) – учнів загальноосвітніх шкіл.

У процесі виконання роботи було використано комплекс *методів дослідження: теоретичні* – аналіз, систематизація та узагальнення психологічної, правової та соціально-педагогічної літератури з метою розкриття змісту базових понять дослідження та обґрунтування теоретичних засад, етапів, завдань соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків; моделювання і проектування педагогічних умов та оптимальних методик для здійснення профілактичної роботи; *емпіричні* – спостереження, анкетування, тестування, бесіди, що дозволило визначити критерії та показники і виявити рівні ризику віктимізації підлітків, окреслити та виявити особливості впливу сімейного середовища на їхню поведінку; *педагогічний експеримент* (констатувальний, формувальний і контрольний) з метою перевірки ефективності педагогічних умов і методик соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл; *статистичні* – обробка даних з метою визначення якісних та кількісних показників отриманих результатів, методи математичної статистики (критерій φ * Фішера) задля оцінювання ефективності профілактичної роботи.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: концепції та теоретичні положення учених, які стосуються загальних аспектів віктимізації та віктимності особи (С. О. Гаркавець, Є. М. Моїсеєв, Д. В. Рівман, В. О. Туляков та ін.), чинників віктимної поведінки підлітків (О. О. Андронникова, Ю. М. Антонян, М. П. Долгових, О. М. Хархан та ін.); психологічні, педагогічні та правові засади віктимологічної профілактики (О. Б. Бовть, Т. М. Вакуліч, В. В. Василевич, А. Ю. Кулієв, А. Б. Серих та ін.); положення про сутність та специфіку соціально-педагогічної роботи з віктимними підлітками (З. І. Белоусова, В. Е. Бойко, І. В. Леонова, А. В. Мудрик та ін.) та віктимогенними сім'ями (А. Й. Капська, І. В. Пеша, Т. В. Рубан, І. А. Хозраткулова та ін.); базові ідеї про особливості використання інтерактивних форм профілактичної роботи (О. Г. Єделева, Р. І. Короткова, Т. Л. Лях, І. М. Сергієнко, В. М. Шахрай та ін.).

Законодавчою базою дослідження стали нормативні документи, у яких знайшли відображення проблеми соціального виховання учнівської молоді: Закони України «Про охорону дитинства» (№ 2402-III від 26.04.2001, редакція від 01.01.2015), «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (№ 2998-XII від 05.02.1993, редакція від 01.01.2015), «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (№ 2558-III від 21.06.2001, редакція від 09.12.2012), Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми "Молодь України" на 2009-2015 рр.» (№ 41 від 28.01.2009, редакція від 16.07.2013), розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Концепцію Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року» (№ 1209-р від 30.11.2011) та ін.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

– *вперше теоретично обґрунтовано і розкрито* сутність соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл; *розроблено* етапи (орієнтувальний, діагностичний, перетворювальний, контрольний-результативний), *визначено* напрями та *спроектовано* педагогічні умови соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл (сприяння активному засвоєнню віктимними підлітками навичок і досвіду конструктивної поведінки в актуальних життєвих ситуаціях; створення безпечного і сприятливого мікросоціального середовища в сім'ї як головного осередка виховання неповнолітніх; формування готовності педагогічного колективу до взаємодії з віктимними підлітками; підготовка методичного забезпечення для організації комплексної роботи з різними об'єктами профілактики); *визначено* критерії (віктимність особистості підлітка та віктимогенність сім'ї підлітка), показники та рівні ризику віктимізації підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл;

– *уточнено* трактування понять «віктимна поведінка підлітків», «віктимність», «віктимізація» з позицій соціально-педагогічної науки та розкрито особистісно-індивідуальні та соціальні чинники віктимізації підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл;

– *набули подальшого розвитку* теоретичні засади організації соціально-педагогічного інтерактивного театру як інноваційної методики профілактичної роботи з віктимними підлітками (сутність, функції, завдання та кроки реалізації).

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що: *підготовлено* та впроваджено методичні рекомендації («Соціально-педагогічний інтерактивний театр у роботі з віктимними підлітками» та «Профілактика чинників віктимізації: традиційні та інтерактивні методи соціально-педагогічної роботи з батьками та педагогами»), методичне забезпечення організації роботи соціально-педагогічного інтерактивного театру та соціально-педагогічної вітальні (сукупність вправ, ігор, технік, імітаційних ситуацій тощо); *розроблено* та апробовано на практиці програму соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл, через яку реалізувалися змодельовані етапи, відповідні їм напрями у спроектованих педагогічних умовах.

Матеріали дослідження можуть використовуватись у практиці профілактично-виховної роботи загальноосвітніх шкіл, при викладанні навчальних курсів («Соціальна педагогіка», «Технології соціально-педагогічної діяльності») у вищій

школі та на курсах підвищення професійної компетентності фахівців соціально-педагогічної сфери, які працюють із різними категоріями дезадаптованих підлітків.

Результати дослідження *впроваджено* у практику профілактично-виховного процесу загальноосвітньої школи I-III ступенів села Красноволя Маневицького району Волинської області (довідка № 737 від 12.11.2014 р.), Горинської загальноосвітньої школи I-III ступенів Кременецького району Тернопільської області (довідка № 375 від 21.11.2014 р.), загальноосвітньої школи I-III ступенів села Боратин Луцького району Волинської області (довідка № 375 від 17.12.2014 р.), Жидичинської загальноосвітньої школи I-III ступенів Жидичинської сільської ради Ківерцівського району Волинської області (довідка № 473 від 23.10.2014 р.); а також у навчальний процес Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (акт про впровадження № 0331/01/3859 від 04.12.2014 р.).

Загалом дослідженням було охоплено 303 підлітки – учні 7-9 класів віком 12-14 років та 496 батьків. На етапі формувального експерименту до роботи було залучено 201 віктимний підліток (102 особи – експериментальна група, 99 – контрольна) та стільки ж представників їхніх сімей, 4 соціальних педагоги, 25 студентів-волонтерів (майбутніх соціальних педагогів), 12 учнів старших класів (молодіжних лідерів), 8 класних керівників, 11 вчителів-предметників та 14 батьків-активістів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації знайшли відображення у доповідях і виступах на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Сучасні тенденції використання дидактичних ідей Яна Амоса Коменського» (Умань, 2012, 2014 р.), «Сучасний світ і незрячі: становлення особистості з особливими потребами в інформаційному суспільстві» (Луцьк, 2012 р.), «Сучасний світ і незрячі: доступність та інклюзія – нова якість життя» (Луцьк, 2013 р.), «Актуальні проблеми соціальної педагогіки, початкової та дошкільної освіти» (Луцьк, 2013 р.), «Дидактика Яна Амоса Коменського як універсальне мистецтво надання та здобуття освіти» (Умань, 2013 р.), «Дидактика Яна Амоса Коменського: від минулого до сьогодення» (Умань, 2014 р.), «Професійна підготовка вчителя початкових класів: актуальні проблеми філології та лінгводидактики» (Луцьк, 2014 р.), «Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2015 р.); *всеукраїнських* – «Освіта і культура Волині: історія та сучасність» (Луцьк, 2012 р.), «Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук» (Харків, 2015 р.).

Окремі положення дисертації було обговорено і схвалено на науково-методичних семінарах кафедри соціальної педагогіки та педагогіки вищої школи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (2012-2014 рр.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено в 11 одноосібних наукових працях. З них: 4 статті у наукових фахових виданнях України, 2 статті у зарубіжних виданнях, 2 методичні розробки та 3 тези доповідей.

Загальний обсяг особистого доробку становить 9,39 друкованих аркушів.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, додатків і списку використаних джерел (296 найменувань, з них – 10 іноземною мовою). Робота містить 15 таблиць і 12 рисунків на 15 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 382 сторінки, з них – 181 сторінка основного тексту, 7 додатків розміщено на 165 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми; сформульовано мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження; окреслено теоретичні та методологічні засади, методи дослідження; висвітлено його наукову новизну та практичне значення; подано відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження у практику; наведено відомості про публікації та структуру роботи.

У першому розділі – **«Теоретичні основи соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл»** – розкрито сутність понять «віктимність», «віктимна поведінка» та «віктимізація», проаналізовано чинники віктимізації підлітків; з'ясовано соціально-педагогічну сутність профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл; розкрито теоретичні засади організації інтерактивного соціально-педагогічного театру як інноваційної методики профілактичної роботи з віктимними підлітками.

Наголошено, що сучасний етап розвитку України як незалежної держави характеризується як позитивними змінами в суспільстві, так і низкою негативних соціальних явищ, зокрема, зростанням соціальної напруженості у суспільстві, значним криміногенним фоном суспільного життя, загостренням кризових процесів у сім'ї, шкільним неблагополуччям. Ці чинники, впливаючи на зростаюче покоління, підвищують ризик перетворення неповнолітніх на жертв несприятливих умов, зумовлюють прояв ними як адаптивних, так і віктимних стратегій поведінки.

У дослідженні виокремлено три підходи до категорії «віктимність»: ситуаційний – індивід перетворюється на жертву під впливом тих або інших обставин (К. В. Вишневецький, Л. М. Завацька, Д. В. Рівман, В. О. Туляков та ін.); особистісний – характеристики самої особистості визначають ризик перетворення підлітка на жертву (Ю. М. Антонян, О. Б. Бовть, Т. М. Вакуліч, С. О. Гаркавець та ін.); комплексний – віктимність є наслідком об'єктивних і суб'єктивних чинників, соціально набутих або вроджених (О. О. Андронникова, М. П. Долгових, І. В. Леонова, Г. Б. Серих та ін.).

У дослідженні *віктимність підлітка* розглянуто як певний комплекс стійких типових психофізіологічних, індивідуально-психологічних та соціально-психологічних властивостей, які обумовлюють при взаємодії із зовнішніми обставинами підвищену схильність підлітка стати жертвою несприятливих умов соціалізації, однак можуть піддаватися корекції аж до їхньої повної нейтралізації чи усунення. Наявність в об'єктивних обставинах проживання, навчання чи виховання властивостей, рис, умов, які становлять певну небезпеку для нормального перебігу процесу соціалізації як окремої особистості, так і цілих груп населення позначено за допомогою категорії «віктимогенність». Наголошено, що *віктимізація* відображає процес перетворення дитини у жертву, тобто перехід від первинного рівня віктимності особистості підлітка, зумовленого його несприятливим, віктимогенним соціальним середовищем і статусом, до вторинного рівня віктимності, зумовленого індивідуальними якостями підлітка.

Констатовано, що процес віктимізації активізується та пришвидшується, коли простежуються прояви *віктимної поведінки підлітка*, яку ми розуміємо як складну систему взаємодії між підлітком і навколишнім оточенням (людьми, ситуаціями,

обставинами), що характеризується неадекватними стратегіями, внаслідок чого відбувається перетворення підлітка з жертви потенційної в реальну. При цьому віктимна поведінка підлітка може бути активною (коли він сам провокує агресію, проявляє надмірну розв'язність, конфліктність тощо) чи пасивною (коли він бездіяльний і безпорадний у значущих ситуаціях).

Спираючись на роботи Т. М. Вакуліч, Ю. В. Воронової, Г. Б. Серих, О. Я. Шишко та інших учених, визначено *групи чинників віктимізації підлітка*: 1) *особистісно-індивідні чинники* – психофізіологічні та статево-рольові особливості старшого підлітка (12-14 років); домінуючі індивідуально-психологічні якості та властивості; 2) *соціальні чинники*: а) чинники соціокультурного середовища – соціально-економічний і культурний рівень суспільства, тип поселення, процеси урбанізації, вплив ЗМІ; б) чинники соціально-педагогічного середовища – вплив сім'ї, школи, групи однолітків. У роботі обґрунтовано необхідність дотримання детерміністичного підходу в процесі аналізу чинників віктимізації, оскільки саме він дозволяє розглядати віктимність та віктимну поведінку підлітка як результат складної, багатопланової детермінації.

На основі теоретичного аналізу чинників віктимізації зосереджено особливу увагу на впливі індивідуально-психологічних якостей та властивостей підлітка (неадекватна самооцінка, надмірна конформність, тривожність, нестійкість емоційних станів тощо) та його сім'ї на виникнення і прояв віктимної поведінки. При цьому було визначено дві *групи віктимних підлітків*: 1) підлітки, для яких основним віктимізуючим чинником є їхні індивідуально-психологічні властивості, зумовлені соціальним статусом (обдаровані, неуспішні, інваліди, сироти тощо), набутою соціальною роллю («рудий», «очкарик», «заучка», «боягуз» та ін.) чи психофізіологічними чинниками (надмірно сором'язливий, гіперактивний, тривожний як наслідок відповідного типу темпераменту чи з певної акцентуації характеру); 2) підлітки, для яких основним віктимізуючим чинником є сім'я.

Проаналізовано психологічний (О. Б. Бовть, Т. М. Вакуліч, О. О. Клачкова, О. Є. Мойсеєва) і правовий підходи (Л. М. Білик, О. М. Джужа, С. С. Косенко, А. Ю. Кулієв, Є. М. Моїсеєв) до віктимологічної профілактики. У роботі визначено *соціально-педагогічну сутність профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл* як спеціально організованої професійної педагогічної діяльності, орієнтованої на виявлення віктимних школярів та надання превентивної допомоги таким підліткам у позитивній самореалізації, формуванні навичок конструктивної міжособистісної взаємодії, а також створення безпечного середовища, необхідного для розвитку підлітка, розкриття і реалізації його внутрішніх сил та самовизначення.

Визначено основні *засади соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків*: 1) відображення у змісті віктимологічної профілактики серед підлітків специфіки самого об'єкта (вікових особливостей підлітків 12-14 років, їхніх індивідуально-психологічних характеристик, психічного стану, соціального статусу, суб'єктивного усвідомлення себе як жертви); 2) спрямування віктимологічної профілактики не лише на підлітків як потенційних жертв, але й на їхнє мікросередовище; 3) визначення основними суб'єктами профілактики віктимної поведінки підлітків таких інститутів соціалізації, як сім'я та школа.

Окреслено *завдання* соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків: дослідження особливостей поведінки та індивідуально-психологічних властивостей віктимних підлітків; профілактика віктимності окремих підлітків і забезпечення умов для рівноправної реалізації ними завдань вікового, особистісного та індивідуального розвитку; нейтралізація віктимогенних впливів мікросоціального середовища соціалізації школярів.

Констатовано, що певна однобічність у віктимологічній профілактиці, зведення її до захисно-виховної та просвітницької роботи з потерпілими зумовлена відсутністю обґрунтованих спеціальних соціально-педагогічних методик і технік роботи з підлітками, які демонструють підвищений рівень віктимності. Наголошено, що девіктимізації життєвих стратегій особистості та підвищенню здатності молодій людини почуватися гідно в будь-якій ситуації сприяє моделювання процесу взаємодії в загрозованих ситуаціях (або ситуаціях, що сприймаються як такі).

Встановлено, що завдання моделювання життєвих ситуацій і залучення підлітків до спільного пошуку розв'язання проблем можуть забезпечити інноваційні, інтерактивні форми і методики роботи, які будуються на засобах театралізації та драматизації: психологічний театр (В. М. Нікітін, Л. С. Новоселова, О. М. Усанова), інтерактивний психологічний театр (І. М. Сергієнко, С. Б. Спиридонова), гендерний інтерактивний театр (Л. В. Колос, Т. Л. Лях, Я. С. Немає), театр психодрами (Г. Р. Андерсен-Уоррен, Х. Дж. Джинотт, П. Ф. Келлерман, Я. Л. Морено), форум-театр (О. Г. Єделєва, О. М. Прохорова) та низка інших. Однак всі вони потребують адаптації до завдань профілактичної роботи з віктимними підлітками.

Соціально-педагогічний інтерактивний театр розглянуто як інноваційну методику профілактичної роботи з віктимними підлітками, що дозволяє, застосовуючи психотерапевтичні механізми різних інтерактивних методів і технік театралізації, звернути увагу на проблеми віктимного підлітка, продемонструвати способи та сформувані навички конструктивного вирішення життєвих труднощів, а також сприяти його саморозвитку

Окреслено *функції* соціально-педагогічного інтерактивного театру – катарсична, регулятивна та комунікативно-рефлексивна, а також обумовлено його *завдання*: навчити підлітків аналізувати ситуації міжособистісної взаємодії; розвивати здатність розуміти чинники, які впливають на взаємодію людини з людиною; розвивати здатність до діалогічної взаємодії; надати інформацію про можливі проблемні ситуації; забезпечити можливість конструктивного пошуку та апробації нових форм поведінки і ролей у безпечних умовах інсценування тощо. Визначено основні «кроки» включення віктимних підлітків у діяльність соціально-педагогічного інтерактивного театру: підготовчий; імпровізаційний; діагностично-формульальний; пізнавально-формульальний; інтерактивно-реконструктивний.

У другому розділі «*Реалізація процесу соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл*» – визначено критерії та показники ризику віктимізації підлітків і виявлено їхній рівень в учнів ЗОШ, обґрунтовано модель, програму та педагогічні умови соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл, розкрито особливості їх упровадження та результати формульального експерименту.

Визначено *критерії* та відповідні їм *показники ризику віктимізації підлітка*: віктимність особистості підлітка (рівень самооцінки; стратегії психологічного захисту в спілкуванні; стійкість емоційних станів; рівень прояву основних психічних станів; уміння пристосовуватися до умов та рівень адаптованості) та віктимогенність сім'ї підлітка (особливості та тип сімейного виховання; характер соціальної підтримки у сім'ї; наявність фактів насильства у сім'ї).

Відповідно до характеру прояву кожного із показників було окреслено зміст *рівнів ризику* віктимізації підлітків (високий, середній і низький).

До *високого рівня ризику* віктимізації було віднесено підлітків, які демонструють як пасивний, так і активний тип віктимної поведінки. Осіб з пасивним типом віктимної поведінки характеризує: низький рівень самооцінки; невпевненість у собі, навіюваність; вони уникають труднощів, бояться невдач; часто проявляють неприйняття себе, переживають емоційний дискомфорт; виправдовують агресію оточуючих, схильні всіх прощати. У значущих ситуаціях фрустровані та дезадаптовані; мають установку на безпорадність і рольову позицію жертви; залучаються до кризових ситуацій з метою отримання співчуття і підтримки оточуючих. Така поведінка підлітка – результат впливу батьківської сім'ї (емоційне відкидання, підвищена моральна відповідальність). Підлітки активного типу віктимної поведінки на високому рівні ризику можуть демонструвати: нестриманість, нетерплячість, запальність; агресивні стратегії психологічного захисту в спілкуванні; вони легко піддаються негативним емоціям; провокують конфліктні ситуації. Такі школярі виховуються у сім'ях, де поширені факти насильницької міжособистісної взаємодії; переважаючі типи сімейного виховання – домінуюча гіперпротекція та емоційне відкидання.

До *середнього рівня ризику* віктимізації було віднесено, насамперед, підлітків, які проявляють пасивний тип віктимної поведінки, а саме: тривожність середнього чи допустимого рівнів, середній рівень самооцінки; прагнуть підлаштуватися під думку оточуючих. Вони нечасто потрапляють у критичні ситуації, але мають внутрішню готовність до віктимного способу поведінки у зв'язку із зниженням мотивації досягнення, високою образливістю, піддатливістю страхам. Ознаками активного типу віктимної поведінки у таких підлітків є: конфліктність у значущих ситуаціях; прагнення виокремитися з групи однолітків, непримиренність до думки інших. У підлітків обох типів переважає середній рівень фрустрації та ригідності; домінуюча стратегія в спілкуванні – уникнення. Переважаючі типи сімейного виховання – потураюча гіперпротекція, гіпопротекція, нестійкість стилю виховання.

До групи з *низьким рівнем ризику* віктимізації належать так звані *невіктимні підлітки*, тобто вони виховуються у педагогічно грамотних сім'ях, а також у них сформовані необхідні якості та навички, які дозволяють їм конструктивно долати труднощі у процесі соціалізації. Це школярі, які мають адекватний рівень самооцінки, упевнені в собі; стійкі до невдач і не бояться труднощів; вони демонструють прийняття себе та інших; щирі й чуйні. У значущих ситуаціях спокійні, стримані, виправдано рішучі; демонструють різні рівні адаптованості, емоційний комфорт. У них вже виробився адаптивний спосіб поведінки, що дозволяє уникати небезпечних ситуацій. У батьківському ставленні переважає позитивний інтерес та психологічне прийняття.

З метою вивчення показників ризику віктимізації та виявлення рівнів віктимізації було використано низку методик: «Методика вимірювання самооцінки Дембо-Рубінштейна», «Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні» та методика «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» В. В. Бойко, «Методика самооцінки психічних станів» Г. Айзенка, «Методика визначення особистісної адаптованості», «Методика аналізу сімейного виховання» Е. Г. Ейдемільера та В. В. Юстіцькіса, тест «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них», а також методика «Незакінчені речення».

Дослідженням було охоплено 303 підлітки – учні 7-9 класів віком 12-14 років. Визначаючи рамки підліткового віку, ми спиралися на підхід А. М. Мудрика щодо етапів процесу шкільної соціалізації (молодший підлітковий вік – 10-12 років, старший підлітковий вік – 12-14 років). Вибір другої вікової групи (12-14 років) обумовлений тим, що саме у цей період зростає ризик віктимізації, оскільки активізуються гормональні зміни у школярів обох статей, що впливає на появу у нього певних диспропорцій у тілі, визначає нестійкий емоційний фон, а в соціальному плані – загострення почуттів нерівності, несправедливості при відсутності достатньої соціальної зрілості для самореалізації. Серед опитаних учнів 40,26% (122 особи) виховуються у сім'ях із ризиком віктимізації (багатодітних, неповних тощо), 59,74% (181 особа) – у зовні благополучних сім'ях.

Встановлено, у підлітків із обох типів сімей домінуючою стратегією психологічного захисту є агресія (50,50% – 153 особи); вони фрустровані (39,27% – 119 осіб) та мають емоційні проблеми у спілкуванні (45,22% – 137 осіб). Підлітки із сімей з ризиком віктимізації мають вищий рівень тривожності (44,26% – 54 особи), агресивності (31,15% – 38 осіб), не адаптованість різного типу (48,85% – 148 осіб).

В опитуванні взяло участь 296 батьків – представників так званих звичайних сімей та 167 батьків – представників сімей із ризиком віктимізації. При цьому в обох типах сімей виявлено мінливість стилю і прийомів виховання (22,64% – 67 осіб та 37,72% – 63 особи); схильність до неправильного сімейного виховання (36,82% – 109 осіб та 53,89% – 90 осіб). Також підлітки із сімей з ризиком віктимізації вказують на наявність різних форм психологічного неприйняття – директивності, ворожості й автономності – зі сторони батьків (44,31% – 74 особи), систематичний прояв батьками зневажливого ставлення (28,69% – 35 осіб).

Загалом за обома критеріями 102 підлітки (33,91%) – є невіктимними; однак суттєва частка підлітків має середній (36,21% – 110 осіб) та високий рівень (29,88% – 91 особа) ризику віктимізації. Це дозволило констатувати, що соціально-педагогічна робота зі школярами, які демонструють віктимну поведінку, у загальноосвітніх навчальних закладах не проводиться на належному рівні.

Вивчення планів виховної роботи загальноосвітніх шкіл та змісту роботи практичних психологів і соціальних педагогів засвідчило: у загальноосвітніх школах ведеться моніторинг учнів та сімей групи ризику, однак робота з віктимними підлітками не визначена окремим напрямом, а тому не є цілеспрямованою. Це зумовило необхідність оптимізації соціально-педагогічної роботи з віктимними підлітками – учнями загальноосвітніх шкіл та побудову *моделі* (етапів, змісту і форм) соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл (рис.1): *орієнтувальний етап* (детальний аналіз теоретичних

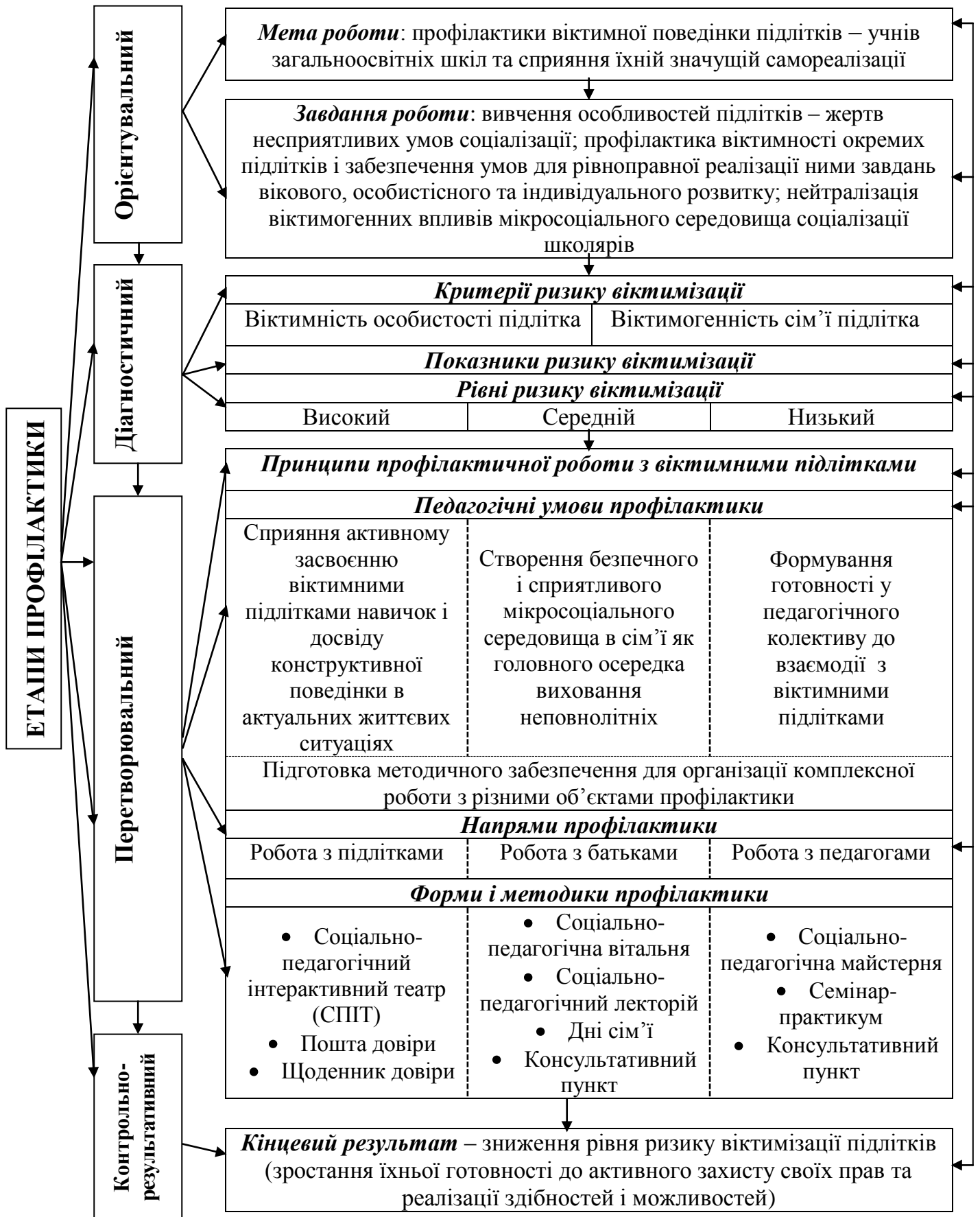

Рис. 1. Модель соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл

засад організації практичної роботи з даною категорією підлітків в умовах загальноосвітнього навчального закладу, визначення на цій основі її мети та завдань); *діагностичний етап* (комплексне діагностичне обстеження віктимних підлітків та їхніх сімей); *перетворювальний етап* (визначення принципів: загальні – клієнтоцентризму, конфіденційності тощо; специфічні – активної діяльності, позитивної спрямованості, ідентифікації чинників, визначального чинника, концентрації зусиль, ініціативного впливу; обґрунтування педагогічних умов і напрямів соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки та впровадження відповідних їм форм, методів і методик роботи); *контрольно-результативний етап* (повторне вивчення рівня ризику віктимізації підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл; аналіз результатів роботи).

Експериментальна робота проводилася на базі Горинської загальноосвітньої школи I-III ступенів Кременецького району Тернопільської області, загальноосвітньої школи I-III ступенів села Красноволя Маневицького району, загальноосвітньої школи I-III ступенів села Боратин Луцького району та Жидичинської загальноосвітньої школи I-III ступенів Жидичинської сільської ради Ківерцівського району Волинської області. До експериментальної групи було віднесено 102 підлітки, до контрольної – 99.

Змодельовані етапи соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків, відповідні їм напрями та педагогічні умови апробувалися при організації практичної роботи з учнями загальноосвітніх шкіл. Практичним керівництвом у їхній реалізації стала *«Програма соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків»*, яка відобразила традиційні та інтерактивні форми, методики, техніки, прийоми роботи, перелік і тематику занять, лекцій, зустрічей, вправ, ситуацій, рольових ігор тощо. З метою забезпечення ефективного впровадження програми в кожній із шкіл було організовано робочі групи під керівництвом соціального педагога (4 особи), до яких включено студентів-волонтерів (25 майбутніх соціальних педагогів), учнів старших класів (12 молодіжних лідерів), 8 класних керівників та 11 вчителів-предметників, 14 батьків-активістів.

Перша педагогічна умова – сприяння активному засвоєнню віктимними підлітками навичок і досвіду конструктивної поведінки в актуальних життєвих ситуаціях – передбачила упровадження заходів такого напрямку соціально-педагогічної профілактики як робота з підлітками. У рамках реалізації даного напрямку та забезпечення вказаної педагогічної умови підлітків було, насамперед, залучено до діяльності *соціально-педагогічного інтерактивного театру* (СПІТ) – «Меридіан», «Вибух», «Тінейджер» і «Трансформатор». Визначені на попередніх етапах роботи кроки включення віктимних підлітків у діяльність театру передбачили застосування низки інтерактивних методів, прийомів і технік.

Перший крок у роботі СПІТ був пов'язаний із застосуванням психогімнастичних вправ: вправи-розминки («Вузол», «Зоопарк» та ін.); вправи загальної тематики («Людина та її тінь», «Скульптор – глина» та ін.) та тематики повсякденних життєвих ситуацій («Вихід із дому», «Свято» та ін.). Вони допомогли їхньому ефективному входженню у роботу, забезпечили з'ясування взаємовідносин у групі, сприяли корекції віктимних рис підлітків, профілактиці дезінтегруючих процесів.

Під час *другого кроку* використовувалася техніка «театр-експромт» («Перша вистава», «Зимова ніч», «Котеня», «Новорічна казка» та ін.), яка забезпечила створення простору для творчого розвитку школярів, їхнього зближення, розвитку нових навичок у спілкуванні, підвищення самооцінки.

Третій крок був пов'язаний із використання психодраматичних вправ («Обмін ролями», «Двійник» та ін.) – для «розігрівання», а також психогімнастичних вправ-пантомім (теми «Сім'я», «Я», «Міжособистісні конфлікти», «Фантазії та казки» та ін.), які посприяли формуванню у віктимних підлітків здатності адекватно виражати свої почуття, розповісти про труднощі без слів і розуміти невербальну поведінку інших; самопізнанню та формуванню адекватної самооцінки, відпрацюванню навичок конструктивної взаємодії.

Четвертий крок у роботі СПТ мав на меті допомогти віктимним підліткам пізнати свої можливості щодо використання різних соціальних ролей та навчитися зіставляти їх з нормами поведінки. Задля цього було використано рольові ігри на зняття психологічних бар'єрів («Воскова паличка»), розвиток уважності один до одного («Місце зустрічі»), навичок само- та взаєморефлексії («Послухаємо себе»), вміння ефективно поводитися у ситуації конфлікту («Ікс та ігрек»), організовувати конструктивну взаємодію («Телеміст») і завершувати небажану («Відмова») тощо.

П'ятий крок у роботі СПТ передбачив, по-перше, розігрування ситуаційно-рольових ігор за методикою активного соціально-психологічного навчання: розігрування проблемної ситуації => її аналіз <=> повторні розігрування, в яких підлітки з віктимною поведінкою можуть по черзі займати позицію однієї зі сторін. Ситуації для розігрування були об'єднані у такі блоки: стосунки з батьками («Зайві гроші», «Кохання і батьки» та ін.); шкільне насильство («Вища за всіх» та ін.); стосунки з учителями («Урок математики», «Така “улюблена” школа» та ін.); моральний вибір («Дім чи друзі», «Перша зтяжка» та ін.). Робота над вказаними ситуаціями допомогла підліткам із віктимною поведінкою не лише сформуванню вміння діяти у складних ситуаціях, але побачити та оцінити себе зі сторони.

По-друге, було використано техніку «форум-театр» з метою остаточної реструктуризації віктимної поведінки підлітків та зміни жертвовницько-насильницьких стереотипів реагування на конструктивні. Робота відбувалася за такими фазами: а) розігрів – психогімнастичні та психодраматичні вправи «Настрій», «Відвертість», «Дерево», «Емоції» та ін.; б) дія – 12-15-хвилинне інсценування мізансцен (конфліктні взаємостосунки з батьками, вчителями; агресивна чи ворожа поведінка підлітків; труднощі адаптації у підлітків; відкидання підлітка групою однолітків; взаємостосунки між хлопчиками і дівчатками; залучення підлітка до алкоголю і наркотиків та ін.), яке закінчувалося стоп-кадром; в) форум – інтерактивне опитування аудиторії щодо представленого сюжету, повторне програвання сцен за пропозиціями та з участю «глядачів»; г) зворотній зв'язок.

Заняття СПТ завершилися виконанням вправи «Лист самому собі», яка сприяла формуванню у підлітків усвідомленого ставлення до тих змін, які відбулися з ними у процесі занять, і розумінню ролі засвоєних ними нових способів поведінки.

З метою надання *індивідуальної консультативної допомоги* віктимним підліткам було застосовано таку форму роботи як – «Пошта довіри». Опосередкованому спілкуванню соціального педагога зі школярами з віктимною

поведінкою, а також їхньому самопізнанню та рефлексії сприяв «Щоденник довіри», де учні відмічали на відповідних шкалах власні суб'єктивні стани, вказували їхні причини, записували актуальні питання, що виникли упродовж дня.

Друга педагогічна умова – створення безпечного і сприятливого мікросоціального середовища в сім'ї як головного осередка виховання неповнолітніх – дозволила реалізувати завдання такого напряму соціально-педагогічної профілактики як робота з підлітками через індивідуальні та групові форми роботи.

Індивідуальна робота з батьками проводилася у формі *консультативного пункту*. Зустрічі мали на меті допомогти батькам у з'ясуванні кола проблемних питань у спілкуванні з підлітками та накопиченні досвіду самостійного вирішення подібних труднощів. Батьки працювали з проєктивними методиками «Дерево, люди, життя», «Якби я був...» та тестами «Оцінка сумісності характерів», «Самооцінка конструктивної поведінки у взаємостосунках із дітьми». На основі отриманих результатів аналізувалися міжособистісні відносини у сім'ї, обговорювалися конфлікти і деструктивні форми поведінки батьків, їхній вплив на дітей.

Групова робота з батьками проводилася у рамках *«Соціально-педагогічної вітальні»*, зустрічі у якій проходили раз у два тижні за такими видами діяльності: 1) входження в роботу – психогімнастичні вправи «Компліменти», «Веселий масаж» та ін.; 2) інформаційна робота – інтерактивні міні-лекції, що включали інформацію зі сфери психолого-педагогічних знань про актуальні питання сімейного життя та виховання дітей; 3) обговорення – бесіди «Вплив розлучення на дитину», «Сімейні та подружні конфлікти» та ін.; дискусії «Яким я бачу майбутнє своєї дитини», «Друзі моєї дитини» та ін.; 4) тренувальні заняття на відпрацювання навичок ефективної взаємодії з підлітками та між членами подружжя (тренінгові вправи «Спогад», «Недитячий світ» та ін.; вправи-метафори «Річка та береги» та ін.; ділові ігри «Подружній конфлікт», «Конструктивна сварка», «Молода сім'я» та ін.; аналіз імітаційних ситуацій «Коли з'являється батьківська любов?» «Що таке подружня довіра» та ін.; ситуаційно-рольові ігри «Дитина повернулася зі школи» та ін.); 5) чаювання – продовження живого контакту та зближення учасників групи.

Традиційною формою роботи з батьками учнів 7 класів став *соціально-педагогічний лекторій* «Наш складний та неповторний підліток». Для батьків та учнів 7-8 класів були проведені раз у два місяці, так звані *Дні сім'ї* – «Мої перші роки – мої перші кроки», «Свята нашої сім'ї», «Таланти нашої сім'ї» та ін.

Третя педагогічна умова – *формування готовності у педагогічного колективу до взаємодії з віктимними підлітками* – визначила зміст і форми у напрямі роботи з вчителями. Індивідуальну допомогу щодо вирішення проблемних питань у налагодженні взаємодії з віктимними підлітками вчителі могли отримати звернувшись до *консультативного пункту*.

З метою підвищення загальної готовності педагогічного колективу до взаємодії з віктимними підлітками та налагодження взаємодії між різними спеціалістами, котрі працюють з віктимним підлітком, було організовано *семінар-практикум* «Віктимний підліток – який він є?». У рамках теоретичного блоку було розглянуто питання психофізіологічних особливостей розвитку підлітків. Під час занять практичного блоку було використано низку вправ, які посприяли формуванню у вчителів навичок виявлення та попередження насильства у сім'ї (вправи «Айсберг»,

«Життєва історія» тощо) та розвитку навичок ефективної взаємодії з віктимними підлітками (вправи «Зламаний телефон», «Я-Ти-повідомлення» тощо).

У перших два місяці впровадження експериментальної програми з класними керівниками було проведено зустрічі у формі «Соціально-педагогічної майстерні»: «МИ – Класні», «Клас як єдина команда», «Важкі діти у класі» та ін.

Четверта педагогічна умова визначила результативність соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – *підготовку методичного забезпечення для організації комплексної роботи з різними об'єктами профілактики* у вигляді посібників: «Соціально-педагогічний інтерактивний театр у роботі з віктимними підлітками» та «Профілактика чинників віктимізації: традиційні та інтерактивні методи соціально-педагогічної роботи з батьками та педагогами».

Останнім кроком у реалізації «Моделі соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл» та відповідної їй «Програми соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків» став *контрольно-результативний етап*. Контрольні зрізи проводилися на основі блоку діагностичних методик, визначених на початку експериментальної роботи.

Отримані результати засвідчили, що спроектовані педагогічні умови, впроваджені форми та інтерактивні методики соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків, посприяли зниженню показників ризику віктимізації підлітків експериментальної групи за таким критерієм як віктимність особистості підлітка. Так, показники невіктимної поведінки в ЕГ зросли в 1,8 рази – від 26,47% (27 осіб) до 47,06% (48 осіб), а в КГ від 26,26% (26 осіб) до 29,30% (29 осіб), тобто зсув лише 3,04%. Тобто підлітки ЕГ поступово навчилися адекватно поводитися у складних ситуаціях, вирішувати значущі питання, конструктивно захищати свої інтереси і, що головне, позитивно самореалізуватися.

Цілеспрямована робота, яка проводилася з батьками ЕГ, посприяла і корекції низки порушень процесу виховання, що раніше мали місце в сім'ях підлітків. У 50,00% (51 сім'я) ЕГ рівень віктимогенності став низьким, а отже знизився і ризик віктимізації у них підлітків. Разом із тим, у сім'ях КГ усвідомлення перегляду стилю і підходів до виховання не відбулося. Зокрема, в межах низького рівня відбулося зрушення показника лише на 2,02% – від 32,32% (32 сім'ї) до 34,34% (34 сім'ї).

Узагальнені результати за обома критеріями (віктимність особистості підлітка та віктимогенність сім'ї), що визначають рівень ризику віктимізації підлітків – учнів ЗОШ, відображено на рис.2.

Аналіз результатів контрольного експерименту засвідчив, що певні позитивні зрушення відбулися як у контрольній, так і в експериментальній групах. Водночас в ЕГ частка підлітків із низьким рівнем ризику віктимізації зросла від 29,41% (30 осіб) до 48,04% (49 осіб), тобто зсув становить 18,63%, а в КГ від 29,30% (29 осіб) до 32,32% (32 особи), тобто зсув на 3,02%. Те, що позитивні зрушення, які відбулися в ЕГ, є справді статистично значущими, ми підтвердили за допомогою обчислення критерію ϕ^* Фішера ($\phi^*_{емп}=2,46$, $\phi_{емп} > \phi_{кр}$). H_0 відкидається. Тобто частка підлітків, у яких рівень ризику віктимізації знизився, в експериментальній групі більша, ніж у контрольній.

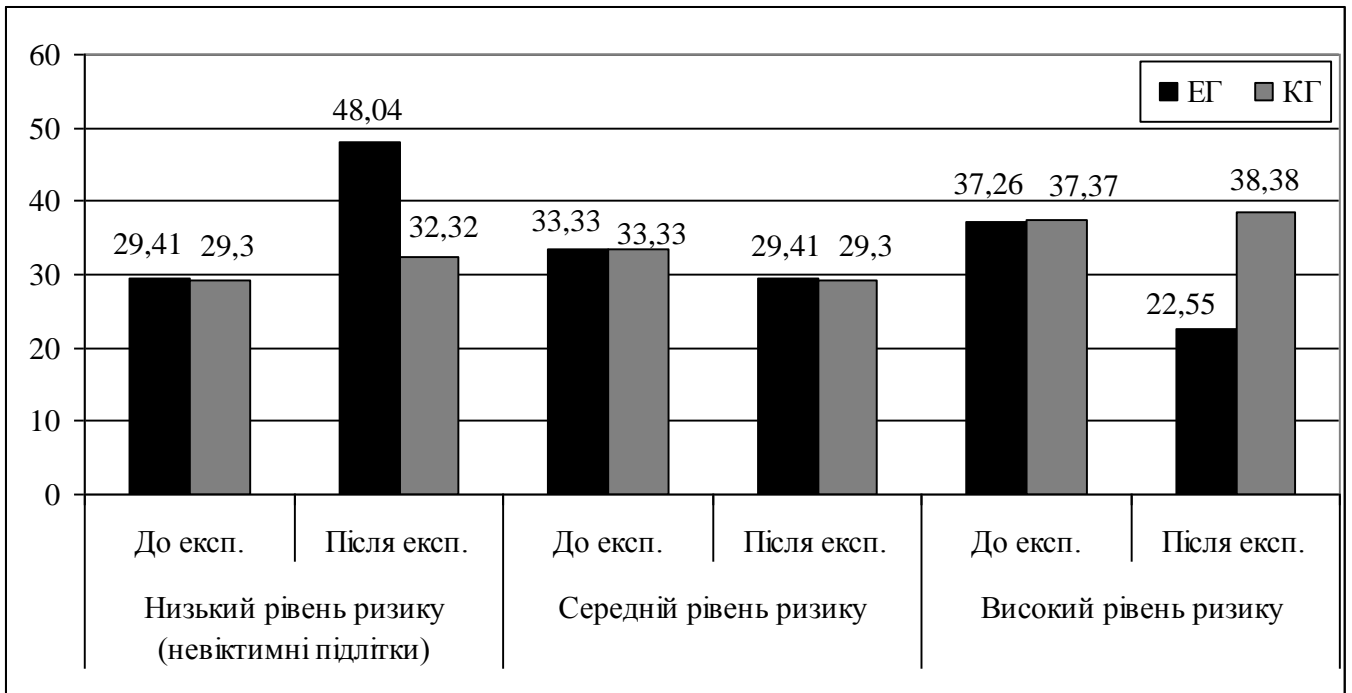

Рис. 2. Динаміка рівнів ризику віктимізації підлітків – учнів ЗОШ

Загалом отримані результати експериментальної роботи довели, що впроваджені програма соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів ЗОШ та педагогічні умови на основі обґрунтування моделі такої профілактики дозволили знизити рівень ризику віктимізації підлітків, а також підвищити їхню готовність до активного захисту своїх прав і реалізації здібностей.

ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків, що виявляється в обґрунтуванні моделі, програми і педагогічних умов профілактики такої поведінки у підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл.

Результати теоретичного та експериментального дослідження засвідчили вирішення поставлених завдань і дали підстави для таких *висновків*:

1. У роботі здійснено соціально-педагогічний аналіз проблеми профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл. *Віктимну поведінку підлітка* розглянуто як складну систему взаємодії між підлітком і навколишнім оточенням (людьми, ситуаціями, обставинами), що характеризується неадекватними стратегіями, внаслідок чого відбувається перетворення підлітка з жертви потенційної в реальну. Віктимна поведінка підлітка може бути активною, коли він своїми діями (надмірною розв'язністю, конфліктністю, імпульсивністю тощо) провокує агресора, а також пасивною, коли ризик стати жертвою у підлітка зростає у зв'язку з його бездіяльністю чи безпорадністю (надмірною сором'язливістю, пасивністю, страхами тощо) у значущих ситуаціях. Дотримуючись детерміністичного підходу, виокремлено *чинники віктимізації підлітків: особистісно-індивідні чинники* – психофізіологічні та статево-рольові особливості

підлітків 12-14 років; домінуючі індивідуально-психологічні якості та властивості; *соціальні чинники* – чинники соціокультурного середовища та чинники соціально-педагогічного середовища (вплив сім'ї, школи, групи однолітків).

Визначено соціально-педагогічну сутність *профілактики віктимної поведінки підлітків* – учнів загальноосвітніх шкіл як спеціально організованої професійної педагогічної діяльності, орієнтованої на виявлення віктимних школярів та надання превентивної допомоги таким підліткам та у позитивній самореалізації, формуванні навичок конструктивної міжособистісної взаємодії, а також створення безпечного середовища, необхідного для розвитку підлітка, розкриття і реалізації його внутрішніх сил та самовизначення. Окреслено *засади* такої профілактики: відображення у змісті віктимологічної профілактики серед підлітків специфіки самого об'єкта; спрямування віктимологічної профілактики не лише на підлітків як потенційних жертв, але й на їхнє мікросередовище; визначення основними суб'єктами профілактики віктимної поведінки підлітків таких інститутів соціалізації, як сім'я та школа. Відповідно до визначеного змісту та засад соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки окреслено *завдання* такої роботи з віктимними підлітками: дослідження особливостей поведінки та індивідуально-психологічних властивостей віктимних підлітків; профілактика віктимності окремих підлітків і забезпечення умов для рівноправної реалізації ними завдань вікового, особистісного та індивідуального розвитку; нейтралізація віктимогенних впливів мікросоціального середовища соціалізації школярів.

2. Обґрунтовано і розкрито педагогічний потенціал інноваційних, інтерактивних методик соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків. Встановлено, що інтерактивні форми (інтерактивний театр, психотерапевтичний театр, театр вуличного дійства), методи (психодраматичні та психогімнастичні вправи, ситуаційно-рольові та театралізовані ігри, моделювання ситуацій) і техніки роботи (інсценування, «театр-експромт», форум-театр) сприяють моделювання процесу взаємодії в значущих ситуаціях, девіктимізації життєвих стратегій особистості, підвищенню здатності молодшої людини почуватися гідно в будь-яких обставинах. Наголошено, що недостатня розробленість соціально-педагогічних технологій їх упровадження у загальноосвітніх школах з метою подолання несприятливих психоемоційних станів і вирішення життєвих труднощів школярами істотно ускладнює можливості використання профілактично-корекційного потенціалу цих методик, зокрема і в роботі з віктимними підлітками.

Визначено необхідність структуризації та адаптації означених інтерактивних форм і методів у відповідності до мети та завдань соціально-педагогічної профілактики та обґрунтовано теоретичні засади організації *соціально-педагогічного інтерактивного театру* як інноваційної методики профілактичної роботи з віктимними підлітками, що дозволяє, застосовуючи психотерапевтичні механізми різних інтерактивних методів і технік театралізації, звернути увагу на проблеми віктимного підлітка, продемонструвати способи та сформувати навички конструктивного вирішення життєвих труднощів, а також сприяти його саморозвитку. Профілактичний потенціал методики соціально-педагогічного інтерактивного театру розкрито через його *функції* (катарсична, регулятивна, комунікативно-рефлексивна) та *завдання* (навчити підлітків аналізувати ситуації

міжособистісної взаємодії; розвивати здатність розуміти чинники, які впливають на взаємодію людини з людиною; розвивати здатність до діалогічної взаємодії; надати інформацію про можливі проблемні ситуації; забезпечити можливість конструктивного пошуку та апробації нових форм поведінки і ролей у безпечних умовах інсценування тощо). Обґрунтовано основні кроки включення віктимних підлітків у діяльність соціально-педагогічного інтерактивного театру: підготовча стадія; імпровізаційна; діагностично-формувальна; пізнавально-формувальна; інтерактивно-реконструктивна.

3. Визначено *критерії* та відповідні їм *показники ризику віктимізації підлітка: віктимність особистості* підлітка (рівень самооцінки; стратегію психологічного захисту в спілкуванні; стійкість емоційних станів; рівень прояву основних психічних станів; уміння пристосовуватися до умов та рівень адаптованості) та *віктимогенність сім'ї підлітка* (особливості та тип сімейного виховання; характер соціальної підтримки у сім'ї; наявність фактів насильства у сім'ї). Відповідно до характеру прояву кожного із показників було окреслено зміст *рівнів ризику* віктимізації підлітків: високий, середній і низький (невіктимні підлітки). У ході констатувального експерименту було виявлено, що 40,26% – 122 особи, проживають у сім'ях із ризиком віктимізації (багатодітних, неповних тощо), 59,74% – 181 особа – у зовні благополучних сім'ях. Загалом за обома критеріями суттєва частка підлітків має середній (36,21% – 110 осіб) та високий (29,88% – 91 особа) рівень ризику віктимізації. Констатовано, що соціально-педагогічна робота зі школярами, які демонструють віктимну поведінку, у загальноосвітніх навчальних закладах не проводиться на належному рівні.

4. Теоретично обґрунтовано та розроблено *модель* соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл, що відобразила основні *принципи* цього процесу, *етапи* (орієнтувальний, діагностичний, перетворювальний, контрольний-результативний) та *напрями* його організації (робота з підлітками, батьками та вчителями), а також *педагогічні умови* (сприяння активному засвоєнню віктимними підлітками навичок і досвіду конструктивної поведінки в актуальних життєвих ситуаціях; створення безпечного і сприятливого мікросоціального середовища в сім'ї як головного осередка виховання неповнолітніх; формування готовності педагогічного колективу до взаємодії з віктимними підлітками; підготовка методичного забезпечення для організації комплексної роботи з різними об'єктами профілактики).

Змодельовані етапи, відповідні їм напрями та педагогічні умови реалізувалися через *«Програму соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків»*, яка відобразила: комплекс відповідних традиційних та інтерактивних *форм* (соціально-педагогічний інтерактивний театр, «Пошта довіри», «Щоденник довіри»; «Соціально-педагогічна вітальня», соціально-педагогічний лекторій «Наш складний та неповторний підліток», «Дні сім'ї»; консультативний пункт; «Соціально-педагогічна майстерня» для класних керівників; семінар-практикум для вчителів «Віктимний підліток – який він є?») та *методів соціально-педагогічного впливу* (психогімнастичні та психодраматичні вправи, тренінгові вправи, вправи-метафори, ситуаційно-рольові та ділові ігри, техніки «театр-експромт» і «форум-театр», аналіз імітаційних ситуацій та ін.). Реалізації програми сприяла підготовка

методичного забезпечення для організації комплексної роботи з різними об'єктами профілактики у вигляді посібників: «Профілактика чинників віктимізації: традиційні та інтерактивні методи соціально-педагогічної роботи з батьками та педагогами» та «Соціально-педагогічний інтерактивний театр у роботі з віктимними підлітками».

Обґрунтовані теоретичні засади, запропонована модель та програма соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів ЗОШ сприяли ефективному впровадженню інноваційних, інтерактивних методик у спроектованих педагогічних умовах. Це забезпечило реалізацію основної мети – профілактику віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл та сприяння їхній значущій самореалізації, що засвідчили і кількісні показники: в ЕГ частка невіктимних підлітків, тобто із низьким рівнем ризику віктимізації, зросла від 29,41% (30 осіб) до 48,04% (49 осіб), тобто зсув становить 18,63%, а в КГ від 29,30% (29 осіб) до 32,32% (32 особи), тобто зсув на 3,02%.

Представлені результати не вичерпують усіх аспектів порушеної проблеми, однак визначають *перспективи* для її подальшого дослідження: визначення специфіки віктимної поведінки молодших школярів і старшокласників та на цій основі розробка комплексної програми соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки учнів ЗОШ; встановлення особливостей віктимної поведінки школярів за гендерною ознакою та визначення конкретних форм і методів соціально-педагогічної профілактики; аналіз потенціалу різних соціальних інститутів у соціально-педагогічній профілактиці віктимної поведінки.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Терпелюк В. В. Соціально-педагогічний інтерактивний театр у роботі з віктимними підлітками. Методичні рекомендації / В. В. Терпелюк ; за ред. П. М. Гусака. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 72 с.
2. Терпелюк В. В. Профілактика чинників віктимізації: традиційні та інтерактивні методи соціально-педагогічної роботи з батьками. Методичні матеріали / В. В. Терпелюк ; за ред. П. М. Гусака. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 101 с.
3. Терпелюк В. В. Віктимна поведінка дітей з обмеженими психофізіологічними можливостями в умовах інклюзії / В. В. Терпелюк // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки. Зб. наук. праць. – Випуск 7 (15). – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 108–117.
4. Терпелюк В. В. Критерії, показники та рівні ризику віктимізації підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл / В. В. Терпелюк // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. Вип. 38 / Харк. держ. акад. культури ; відп. ред. В. М. Шейко. – Х. : ХДАК, 2012. – С. 277–286.
5. Терпелюк В. В. Соціально-педагогічний інтерактивний театр як форма профілактики віктимної поведінки підлітків / В. В. Терпелюк // Zamojskie studia i materialy. Seria: Pedagogika. – Tom XIV, zeszyt 1. – Zamość, 2012. – S. 185–193.
6. Terpelyuk V. Risk levels of the victimization of teenagers – general secondary school students / Рівні ризику віктимності підлітків учнів загальноосвітніх шкіл // Zamojskie studia i materialy. Seria: Pedagogika. – Tom XV, zeszyt 1. – Zamość, 2013. – S. 81–86.

7. Терпелюк В. В. Особистісна адаптованість віктимних підлітків – учнів з вадами зору до умов соціуму / В. В. Терпелюк // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки. Зб. наук. праць. – Випуск 9 (17). – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 132–145.

8. Терпелюк В. В. Умови соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл / В. В. Терпелюк // Проблемы современного педагогического образования. Серия: педагогика и психология. – Сб. статей. – Ялта : РВУЗ «Крымский гуманитарный университет», 2014. – Випуск 45. – Ч. 5. – С. 279–285.

Опубліковані праці апробаційного характеру

9. Терпелюк В. В. Інтерактивні форми роботи та їх роль у профілактиці віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл / В. В. Терпелюк // Збірник наукових праць. Матеріали четвертої Міжнар. наук.-практ. конф. науковців, аспірантів та студентів [«Актуальні проблеми соціальної педагогіки, початкової та дошкільної освіти»] (15 травня 2013 року). – Луцьк, 2013. – С. 434–438.

10. Терпелюк В. В. Віктимна поведінка підлітків як предмет соціально-педагогічного аналізу / В. В. Терпелюк // Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук : матеріали науково-практ. конф., м. Київ, 6-7 лютого 2015 року. – К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2015. – С. 94–98.

11. Терпелюк В. В. Моделювання процесу соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл / В. В. Терпелюк // Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 13-14 лютого 2015 року : У 2 част. – Харків : Східноукр. організація «Центр педагогічних досліджень», 2015. – Част. I. – С. 74–78.

АНОТАЦІЇ

Терпелюк В. В. Соціально-педагогічна профілактика віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова МОН України, Київ, 2015.

Розкрито сутність віктимної поведінки підлітків із позицій соціально-педагогічної науки; виокремлено чинники віктимізації підлітків (особистісно-індивідні та соціальні); розроблено критерії (віктимність особистості підлітка та віктимогенність сім'ї підлітка), показники та рівні ризику віктимізації підлітків; обґрунтовано сутність соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків, окреслено її засади та завдання; розроблено модель та програму соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків, що відобразила основні етапи цього процесу, його принципи, напрями та педагогічні умови; розкрито теоретичні засади організації соціально-педагогічного інтерактивного театру як інноваційної методики профілактичної роботи з віктимними підлітками.

Ключові слова: віктимність, віктимогенність, віктимізація, віктимна поведінка підлітків, соціально-педагогічна профілактика віктимної поведінки підлітків, соціально-педагогічний інтерактивний театр.

Терпелюк В. В. Социально-педагогическая профилактика виктимного поведения подростков – учеников общеобразовательных школ. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова МОН Украины, Киев, 2015.

В работе раскрыта сущность виктимного поведения подростков с позиций социально-педагогической науки. Для этого уточнено и дано авторскую трактовку понятий «виктимность», «викtimoгенность», «виктимизация», «виктимное поведение подростков». Выделены факторы виктимизации подростков – учеников общеобразовательных школ (лично-индивидуальные и социальные). Разработаны критерии (виктимность личности подростка и викtimoгенность семьи подростка), показатели и уровни риска виктимизации подростков – учеников общеобразовательных школ (высокий, средний, низкий – невиктимные подростки). Систематизировано и апробировано при работе с учениками общеобразовательных школ комплекс методик диагностики риска виктимизации.

Обоснована социально-педагогическая сущность понятия «профилактика виктимного поведения подростков – учеников общеобразовательных школ», очерчены теоретические начала и задания такой профилактики при работе с учениками общеобразовательных школ. Разработана модель социально-педагогической профилактики виктимного поведения подростков – учеников общеобразовательных школ, в которой представлены: 1) этапы этого процесса (ориентировочный, диагностический, преобразовательный, контрольно-результативный); 2) принципы его организации (общие – клиентоцентризм, конфиденциальности, толерантности, независимости, гуманизма, опоры на потенциальные возможности человека; специфические – активной деятельности, позитивной направленности, идентификации факторов, определяющего фактора, концентрации усилий, инициативного влияния); 3) его направления (работа с подростками, родителями и учителями); 4) педагогические условия (обеспечение активного усвоения виктимными подростками навыков и опыта конструктивного поведения в актуальных жизненных ситуациях; содействие созданию безопасной и благоприятной микросоциальной среды в семье как главной ячейке воспитания несовершеннолетних; формирование готовности у педагогического коллектива к взаимодействию с виктимными подростками; подготовка методического обеспечения для организации комплексной работы с разными объектами профилактики).

Обоснован и раскрыт педагогический потенциал инновационных, интерактивных методик социально-педагогической профилактики виктимного поведения подростков (интерактивный театр, драматизация и театрализация, психогимнастические упражнения, упражнения-метафоры, ситуационно-ролевые и деловые игры, техники «театр-экспромт» и «форум-театр», анализ имитационных

ситуаций и др.). Раскрыты теоретические основы организации и результаты внедрения социально-педагогического интерактивного театра как инновационной методики профилактической работы с виктимными подростками. В работе определены функции социально-педагогического театра (катарсическая, регулятивная и коммуникативно-рефлексивная) и шаги включения виктимных подростков в его деятельность (подготовительный, импровизационный, диагностическо-формирующий, познавательный-формирующий, интерактивно-реконструктивный).

Представлены результаты апробации на практике программы социально-педагогической профилактики виктимного поведения подростков, которая объединила основные формы, методы, техники, приемы работы, перечень и тематику занятий, лекций, встреч, упражнений, ситуаций, ролевых игр и тому подобное. В работе разработано и раскрыто сущность реализации основных направлений профилактики и педагогических условий через комплекс соответствующих интерактивных и традиционных форм (для подростков – социально-педагогический интерактивный театр, «Почта доверия», «Дневник доверия»; для родителей – «Социально-педагогическая гостиная», социально-педагогический лекторий «Дни семьи»; консультативный пункт для родителей и педагогов; «Социально-педагогическая мастерская» для классных руководителей и семинар-практикум для учителей), а также методов социально-педагогического влияния (совокупность психогимнастических и психодраматических упражнений, упражнений-метафор, ролевых, ситуационно-ролевых и деловых игр, техник «театр-экспромт» и «форум-театр», имитационных ситуаций и т.п.).

Ключевые слова: виктимность, виктимогенность, виктимизация, виктимное поведение подростков, социально-педагогическая профилактика виктимного поведения подростков, социально-педагогический интерактивный театр.

Terpelyuk V. V. Social-pedagogical prophylaxis of victim conduct of teenagers – pupils of general schools. – It is manuscript.

The thesis is submitted for acquiring a Candidate of Pedagogical Science degree specialty 13.00.05 – social pedagogic. – The National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov, Department of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2015.

Essence of victim conduct of teenagers is exposed from positions of social-pedagogical science; the factors of victimization teenagers are adopted (personality and social); the criteria (personality victim of teenager and domestic victim), indexes and levels of risk of victimization teenagers are developed; essence of social-pedagogical prophylaxis of victim conduct of teenagers is grounded its bases, tasks and stages are outlined; the model and program of social-pedagogical prophylaxis of victim conduct of teenagers is developed, the basic stages of this process, his principles, directions and pedagogical terms are represented; the theoretical bases of organization of social-pedagogical interactive theater are exposed as an innovative method of prophylactic work with victim teenagers.

Keywords: victim, victimogenic, victimization, victim conduct of teenagers, social-pedagogical prophylaxis of victim conduct of teenagers, social-pedagogical interactive theater.